

Les meves primeres paraules han d'ésser, en primer lloc, d'agraïment a l'Institut d'Estudis Catalans per la seva invitació. I, en segon lloc, per fer palesa la meva joia en prendre part en l'homenatge del qual és ben mereixedor el pare Miquel Batllori.

I haig d'encetar el meu parlament amb aquells dos mots amb els quals Horaci (*Sàtires*, II, p. 2 i 26) inicià el conegut hexàmetre *rara avis*, ja que el pare Batllori és una *rara avis* entre els historiadors actuals. Amb dificultat hom podria trobar un autor que hagi fet aportacions tan interessants a la història i en camps d'investigació tan diversos; i això no sols en el vessant cronològic ans també en el temàtic. Perquè els seus estudis abracen des de l'edat mitjana fins als nostres dies, i concretament en el segle de la Il·lustració, des de les finances i la pedagogia als moviments culturals, religiosos i espirituals.

Abans, emperò, d'entrar en l'anàlisi d'algunes de les seves principals aportacions a l'estudi de la Il·lustració —totes fóra una tasca inabastable—, cal, em sembla, indicar un tret de Batllori com a historiador: la seva equanimitat i el seu equilibri. Aquest darrer, entre historiografia laica i religiosa, entre diverses confessions religioses o escoles. Això no obstant, haig de matisar, pel que sembla, aquests dos motius que són a la base d'aqueixa actitud. En primer lloc, Batllori pensa que el passat cal estudiar-lo com un conjunt, amb una mirada d'historiador en la seva globalitat, i no tan sols amb ulls de teòleg, filòsof o filòleg —poso per cas—, criteris, d'altra banda, vàlids però individualment limitats. Aquest plantejament pot explicar, al meu entendre, l'exigència de matisos, de fractures sense trencaments, però de continuïtats amb modificacions. I en segon lloc, Batllori, que com tots sabem, ha dedicat bona part dels seus estudis als moviments religiosos, ha distingit sempre història religiosa d'història eclesiàstica. És així com ho palesarà explícitament: «Ja que he preferit el títol d'història religiosa al d'història eclesiàstica, cal que comenci pel poble, pel poble de Déu, com a part essencial i numèricament prevalent de l'Església».¹

L'actitud de Batllori, doncs, li permet un cert allunyament de l'autoritat eclesiàstica sia en les seves postures polítiques, sia en les culturals, sia, al capdavall, fins i tot en les de partit o

1. Miquel BATLLORI, *Les reformes religioses al segle XVI, Obra completa*, vol. VI, a València i Barcelona, 1996, p. 4.

escola. I res millor, em sembla, que recordar —en aquest sentit— la confessió de l'autor mateix, la qual comprèn les dues raons suara comentades: «El qui ara us parla —modest, bé que fidel, conreador de la història religiosa, potser per haver-la cultivada ensems amb altres disciplines històriques, i pel fet de tenir un concepte força global i unitari de la història com a esdevinguda, de la història com a narració i de la història com a ciència— ha defensat sempre amb braó que la història de l'Església és i deu ésser només una disciplina històrica».²

L'herència del pare Casanovas i els jesuïtes exiliats

En estudiar l'aspecte aquest de les aportacions culturals de Batllori, em sembla que haig de fer una referència personal, puix que les noves investigacions al voltant de la figura de Maians i del grup d'il·lustrats valencians, han trobat des de sempre l'acollida més coral per part del pare Batllori.

Vaig tractar personalment Batllori el 1966, quan defensí a la Universitat Gregoriana de Roma la meua tesi doctoral. Una llarga malaltia l'havia defès de resseguir els meus treballs investigadors sobre l'esmentat il·lustrat, això no obstant, vaig trobar el seu suport i comprensió, interessat ell, Batllori, a aprofundir en el coneixement de les relacions de Maians amb Finestres i amb els jesuïtes de Cervera (problema ja suscitat pel pare Casanovas), en l'austriacisme de Maians i la seva correspondència amb el comte de Cervelló o el cardenal Cienfuegos, l'actitud maiansiana d'un regalisme amb matisos episcopalistes, les relacions culturals del canonge Maians, germà de Gregori, amb el jesuïta exiliat Joan Andrés, tal com hom pot intuir en l'esplèndida obra d'aquest autor, *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura (1782-1799)*.

És, doncs, en aquest sentit que vaig acceptar, des del primer moment, el criteri de Batllori de la capacitat receptiva dels corrents culturals per part dels jesuïtes catalans i valencians, mercè a la influència respectiva de Finestres i de Maians.

És evident que jo no tenia —ni he arribat a tenir— l'enorme coneixement dels membres de la Companyia exiliats a Itàlia; les dades, però, inserides per Batllori en el seu llibre, *La cultura hispano-italiana de los jesuitas expulsos (1966)*, no feren més que confirmar les meves troballes al fons Maians. Baldament, a dir veritat, amb certes reserves per part de l'erudit d'Oliva pel que fa als pares valencians de la Companyia, desafectes que poc a poc foren agreujant-se segons creixia l'actitud rigorista i procliu al jansenisme de Gregori Maians.

És per això, doncs, que aleshores vaig transcriure unes paraules del canonge Maians, en lletra a Vega Sentmenat, que reflecteixen el recel del dos germans quant a llur relacions amb els jesuïtes:

Vaya una reflexión sobre lo que Vm. dice que ve al Sr. Finestres maestro de los jesuitas en su correspondencia con su Ático, el Sr. Dou. Cómo es que, aviendo en Italia tantos abates de

2. Miquel BATLLORI, *Les reformes religioses...* p. 265.

toda la extensión de la monarquía, solamente se dan a conocer los catalanes i valencianos? Creo que, si otras provincias huvieran tenido Finestres i Mayans, sucedería lo mismo. Esto sucedía con una circunstancia encontrada, acomodada al carácter de cada país; los jesuitas catalanes consideraron a Finestres como amigo, i los valencianos a Mayans como a su enemigo, i respecto de ambos eran *amici frigidi et calidi*, i mi hermano añadía *et callidi*.³

Per concloure aquest aspecte, crec que cal reconèixer el treball de Batllori en la continuació de les recerques que va fer el pare Casanovas. Tot i les seves múltiples ocupacions i la seva extensíssima activitat intel·lectual, el pare Batllori ha aconseguit ampliar les aportacions de Casanovas. I per donar-ne una petita mostra, hom pot llegir els seus estudis sobre el pare Gustà, la seva edició de *Josep Finestres: Epistolari. Suplement* (1969), al capdavant les seves nombrosíssimes referències a l'activitat no sols intel·lectual sinó àdhuc docent dels jesuïtes a la Universitat de Cervera. Sols voldria assenyalar una llunyana intuïció de Batllori, plenament confirmada pels meus estudis al voltant dels il·lustrats valencians. Batllori s'adonà que Maians fou el nexa de relació cultural entre Catalunya i València en el segle XVIII.⁴ De fet, malgrat la creixent animositat de Gregori Maians enfront dels jesuïtes, sempre continuà la seva amistat amb Finestres i cercà la protecció dels seus amics de Madrid pels deixebles del mestre de Cervera com els germans Dou.

Finalment, i pel que fa als treballs de Batllori al voltant dels jesuïtes exiliats, haig de fer esment, només, d'alguns noms d'importància capital, els quals han estat objecte d'una anàlisi acuradíssima per part de Batllori, entre ells, els noms d'Hervás y Panduro, Esteban de Arteaga, Joan Andrés, Llampilles o Masdú, per no esmentar-ne més que uns pocs. Tampoc no vull —ni potser dec— negligir un fet que tingué tanta transcendència política, cultural i religiosa: em refereixo a l'expulsió i extinció de la Companyia; i es aquí on es veu l'equilibri de Batllori: «En esta compleja cuestión hay que distinguir con toda precisión las causas particulares de aquellas persecuciones que se dieron en cada país, de las causas generales, que se repiten por doquier y llegan a atenzar por todos los lados al pontífice Clemente XIV hasta llegar a la supresión de la Compañía de Jesús».⁵

Abast i sentit de la Il·lustració

No obstant el que acabo d'exposar, és obvi que Batllori aborda altres temes quan encara el segle XVIII, la Il·lustració, i primer de res, el concepte mateix de la Il·lustració. I com que, entre

3. J. A. Maians a J. Vega Sentmenat, 12-VIII-1783, text a Antoni MESTRE SANCHIS, *Historia, fueros y actitudes políticas: Mayans y la historiografía del XVIII*, València, 1970, p. 356, n.

4. Miquel BATLLORI, «València i Catalunya al segle XVIII», a *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, València, 1971, València, Universitat, 1973, p. 149-173.

5. Miquel BATLLORI, «Notas sobre la Iglesia en el siglo de la Ilustración», *Historia 16*, VIII (1978), p. 110.

d'altres, ornen Batllori les qualitats d'una actitud crítica d'historiador que guaita la realitat que es palpa, ell només pot assegurar, amb total coneixement del que diu, que no és pas la mateixa cosa *Il·lustració*, *Aufklärung*, *Enlightenment*, *Lumi* o *Lumières*, baldament tinguin totes punts de referència comuns. És així, doncs, com a *Lumières* o als *philosophes*, és capaç de trobar Batllori un acusat matís racionalista, que si el fem arribar a les darreres conseqüències, ben bé podria esdevenir materialisme. Contràriament, Batllori, com a persona que coneix ben a fons els moviments culturals europeus, adverteix l'existència de cristians, de catòlics o de protestants, que accepten els principis bàsics de l'actitud il·lustrada, crítica i racional, sense rebutjar, però, la revelació transcendent. I d'aquí se'n deriven les precisions, puix que «si hubiésemos de excluir de la historia de la Ilustración, no sólo de España, sino, incluso, de toda Europa a los personajes que no fuesen radicalmente racionalistas, materialistas y, por lo menos, deístas, la historia de la *Aufklärung* quedaría reducida a bien poca cosa».⁶

Perquè haig de manifestar que és una idea, aquesta, que es troba iterada molt sovint, que tracta d'explicar la diferenciació entre conceptes com aquests, *pre-Il·lustració* i *Il·lustració*. En el primer cas, segons Batllori, cristianisme i cultura coexisteixen plenament en autors com Leibniz (protestant) o Muratori (catòlic), amb el valor d'acceptació de la nova ciència, de la nova filosofia i de la crítica historicoreligiosa amb un interès de reforma política i eclesiàstica.

No obstant el que acabo de dir, quan Batllori tracta la *Il·lustració* —tot i tenir cura dels matisos racionalistes que el mot *Lumières* comporta—, prefereix utilitzar l'expressió «*Aufklärung* cristiana» o «*Aufklärung* catòlica». D'aquesta manera coincideix amb el prestigiós historiador italià Mario Rosa, el qual titulà un llibre seu *Cattolicesimo e lumi nel Settecento italiano* (1981), tot discrepant de Franco Venturi, amic seu.⁷

Aspectes de la *Il·lustració* espanyola

M'agradaria tractar també dos aspectes que en els seus treballs sobre el segle XVIII ha estudiat Batllori. Primer de res, el regalisme espanyol. En general, els historiadors que segueixen els criteris de Menéndez Pelayo insisteixen a fer palès el contrast entre el regalisme dels Àustries, regalisme que, al seu parer, és ple de sincera religiositat i d'afany evangelitzador, i el que té com a protagonistes els Borbons, encarbonat més bé de racionalisme i àdhuc d'un cert esperit heterodox i que a Menéndez Pelayo li semblava el més repel·lent («l'heretgia administrativa»). Aquest plantejament ha estat, de fet, superat. I podem dir, per exemple, que els estudis de Rafael Olaechea⁸ i

6. Miquel BATLLORI, «Notas sobre la Iglesia en el siglo de la Ilustración», *Historia* 16, VIII (1978), p. 106, n.

7. Franco VENTURI, *Settecento riformatore*, 5 vol. Especialment significatiu en aquest sentit és el volum II, *La chiesa e la repubblica dentro i loro limiti*, Torí, 1976.

8. Rafael OLAECHEA, *Las relaciones hispano-romanas en el siglo XVIII: La Agencia de Preces*, 2 vol., Saragossa, 1965.

Teófanos Egido,⁹ o els mes estudis sobre Maïans,¹⁰ entre d'altres, han demostrat ben a la clara que el regalisme espanyol té, bàsicament, un caire administratiu, i no herètic. Cal dir, emperò, que en els personatges més significatius (Macanaz, Solís, Maïans o Campomanes) hom adverteix un influx incontestablement gal·licà.

Tanmateix, Batllori estableix certament un matis innovador. Enfront del caràcter gal·licà del regalisme de Felip V i de Ferran VI, assenyalava l'influx del jurisdiccionalisme de l'imperi durant el regnat de Carles III. A Nàpols, on els darrers decennis del segle XVII i al llarg de tot el segle XVIII, «furonò il secolo d'oro de la cultura giuridica e politica dell'Italia meridionale», els jesuïtes s'aliaren amb Roma en la lluita jurídica i estatal contra la cúria romana. A Espanya, per contra, els dos primers Borbons (seguint la tradició de Lluís XIV) tingueren jesuïtes com a confessors, els quals mantingueren llur fidelitat a la institució monàrquica, en tant que el bloc de la Companyia es mantenia fidel al pontificat. Actitud que canvià només amb Carles III, hereu del jurisdiccionalisme napolità, agreugat, endemés, durant els anys de dominació austríaca en les primeres dècades del segle XVIII. Fou a la fi, «il crescente giurisdizionalismo del regno di Carlo in Spagna», segons feliç expressió de Batllori, el que trencà l'equilibri i, evidentment, la col·laboració dels jesuïtes amb el regalisme gal·licà dels predecessors. Era aquesta, en definitiva, una altra actitud, diferent, i per dir-ho breument, més radical, enfrontada a la cúria, i que determinà, a la fi, la caiguda dels jesuïtes. Potser això explicaria que la determinació de l'exili esdevingués abans a Espanya, i com a conseqüència, a Nàpols, i no a l'inrevés, com hom creia per influx de Tanucci.¹¹

A l'últim, l'anomenat jansenisme del segle XVIII i, en aquest cas, he d'afegir tot d'una que el problema del nom és important. Per ventura contenia actituds heterodoxes en els il·lustrats espanyols, tal com hom intuïa en les apreciacions de Menéndez Pelayo? En aquest sentit he de dir que treballs recents, sortits d'erudits espanyols i estrangers n'han establert els matisos. Així, Ceysens ja va distingir clarament el jansenisme doctrinal, contingut en les cinc proposicions condemnades a la bula *Cum occasione* (1653), i l'anomenat jansenisme històric, el qual, inserit dins de l'ortodòxia, adoptava formes de religiositat rigoristes, anticurials, antijesuïtiques...¹² D'altra banda, com, però, cal anomenar els partidaris d'aquestes formes religioses? Potser jansenistes, seguint el parer de Saugnieux?¹³ Sens dubte portaria confusió. Millor acceptar els ma-

9. Teófanos EGIDO, «El regalismo y las relaciones Iglesia-Estado en el siglo XVIII», a *Historia de la Iglesia en España*, vol. IV, Madrid, 1979.

10. Antoni MESTRE SANCHIS, *Ilustración y reforma de la Iglesia: Pensamiento político-religioso de don Gregorio Mayans y Siscar*, València, 1968.

11. Una síntesi del seu pensament, a Miquel BATLLORI, «I problemi culturali e politici dei gesuiti sotto Carlo di Borbone in Napoli e in Spagna», a *Cultura e finanze: Studi sulla storia dei gesuiti da S. Ignazio al Vaticano II*, Roma, 1983, p. 265-272.

12. L. CEYSSENS, «Le Jansenisme: Considerations historiques preliminaires a su notion», a *Nuove ricerche storiche sul giansenismo*, Roma, 1954.

13. J. SAUGNIEUX, *Le jansénisme espagnol du XVIII siècle, ses composantes et ses sources*, Oviedo, 1975; J. SAUGNIEUX, *Les jansénistes et le renouveau de la prédication dans l'Espagne du XVIII siècle*, Lió, 1976.

tisos que al seu *Tiers parti* indicava Appolis, els representants del qual dominarien a Espanya durant el regnat de Carles III, per prendre una actitud més radical, plenament jansenista al regnat de Carles IV i les Corts de Cadis?¹⁴ Incloure tots els personatges en cadascun dels grups fa néixer molts i greus problemes. Eliminar, en fi, tota al·lusió al terme jansenista, tal com proposa Egido en la col·laboració a la *Historia de España* de Menéndez Pidal?¹⁵ Al meu entendre, això minimitza les diferències amb el sentiment religiós dels humanistes del segle XVI.

Cal, doncs, matisar el plantejament de Batllori. En aquest sentit, un cop feta la distinció entre jansenisme pròpiament dit i regalisme gal·licà, el pare Batllori palesa el contrast entre el jansenisme dogmaticomoral i el parajansenisme antijesuític. I és en aqueixa línia on rebutja dues teories que poden fer néixer la confusió en l'historiador. Fóra antihistòric, ve a dir, establir el criteri que no hi ha cap relació entre el jansenisme del segle XVII i el del set-cents. Les seves paraules son llampants: «tale esasperazione storica mi sembra affatto insostenibile».¹⁶

I ha, però, un segon perill: el d'arribar a confondre filojansenistes amb catòlics il·lustrats. Tot i que existeixen punts comuns en l'intent de reforma de l'Església, Batllori assenyala dos trets distintius: enfront de l'apologia de la llibertat en els il·lustrats, bé siguin catòlics bé protestants, la «riduzione del campo della libertà personale, preso i filogiansenisti».¹⁷

És, doncs, des d'aquesta perspectiva que Batllori s'inclina a distingir les diferències entre els *veri giansenisti*, ço és, els nostàlgics de l'Església preconstantiniana, palesament allunyats dels monarques absoluts, i els parajansenistes, els quals varen donar suport submisament als monarques en llur afany per controlar les esglésies nacionals i en llur decidida oposició als jesuïtes. Aquest qualificatiu de parajansenisme, amb tots els matisos que es vulgui, pot servir per comprendre les actituds de nombrosos eclesiàstics, polítics i intel·lectuals, que tingueren un paper força decisiu a Europa, i, evidentment, entre nosaltres, en les lluites culturals i polítiques del set-cents, i que, al capdavant, ha estat utilitzat per Corts i Blai per tal d'explicar el plantejament politicoreligiós de l'arquebisbe Amat.

Resumint, doncs, en el pare Batllori cal que admirem la seva finor intel·lectual i la seva capacitat d'anàlisi, dots que s'han d'unir a una curiositat universal per a una investigació que comprèn camps tan amplis. I ensems, però, la seva visió sintètica amb tot el ventall de matisos que posen de relleu un pregon coneixement dels fets, de les idees i de les opinions més diverses. I, per damunt de tot, cal agrair-li el seu esforç i treball, trets distintius que constitueixen certament un incentiu per a tots aquells que el coneixem i l'admirem.

14. E. APPOLIS, *Entre jansénistes et zelanti le «Tiers Parti» catholique au XVIII siècle*, París, 1960; E. APPOLIS, *Les jansénistes espagnoles*, Bordeus, 1966.

15. Teófanos EGIDO, «La religiosidad de los ilustrados», a *Historia de España: La época de la Ilustración. El Estado y la cultura 1759-1808*, Madrid, 1987, vol. xxxi/1, p. 398-437.

16. Miquel BATLLORI, «I problemi culturali e politici dei gesuiti sotto Carlo di Borbone in Napoli e in Spagna», a *Cultura e finanze...*, p. 271.

17. Miquel BATLLORI, *Cultura e finanze...*, p. 171